

Χώρας αιχώρος

ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ, ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΤΟΜΟΣ 2
VOLUME 2

ΤΕΥΧΟΣ 2
ISSUE 2

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2003
NOVEMBER 2003

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

ΚΟΚΚΩΣΗΣ ΧΑΡΗΣ

ΜΠΕΡΙΑΤΟΣ ΗΛΙΑΣ

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΓΙΩΡΓΟΣ

ΓΟΥΣΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΔΕΦΝΕΡ ΑΛΕΞΗΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αραβαντινός Αθανάσιος	- ΕΜΠ
Ανδρικόπουλος Ανδρέας	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Βασενχόβεν Λουδοβίκος	- ΕΜΠ
Γιαννακούρου Τζίνα	- ΥΠΕΧΩΔΕ
Γιαννιάς Δημήτρης	- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δελλαδέτσημας Παύλος	- Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Δεμαθάς Ζαχαρίας	- Πάντειο Πανεπιστήμιο
Ιωαννίδης Γιάννης	- Tufts University, USA
Καλογήρου Νίκος	- ΑΠΘ
Καρύδης Δημήτρης	- ΕΜΠ
Κοσμόπουλος Πάνος	- ΔΠΘ
Κουκλέλη Ελένη	- University of California, USA
Λαμπριανίδης Λόης	- Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Λουκάκης Παύλος	- Πάντειο Πανεπιστήμιο
Λουρή Ελένη	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μαντουβάλου Μαρία	- ΕΜΠ
Μελαχροινός Κώστας	- University of London, Queen Mary, UK
Μοδινός Μιχάλης	- Εθν. Κέντρο Περιβ. και Αειφ. Ανάπτυξης (ΕΚΠΑΑ)
Μπριασούλη Ελένη	- Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Παπαθεοδώρου Ανδρέας	- University of Surrey, UK
Πρεβελάκης Γεώργιος-Στυλ.	- Universite de Paris I, France
Φωτόπουλος Γιώργος	- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Χαστάογλου Βίλμα	- ΑΠΘ

Διεύθυνση:

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας

και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Περιοδικό ΑΕΙΧΩΡΟΣ

Πεδιον Άρεως, 38334 ΒΟΛΟΣ

<http://www.prd.uth.gr/aeihoros> e-mail: aeihoros@prd.uth.gr

τηλ.: 24210 – 74456 fax: 24210 - 74380

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Επιστημονικό Περιοδικό

αειχώρος

αειχώρος

Περιεχόμενα

	Εισαγωγή	4
	Δελλαδέτσιμας Π.	6
Ο σχεδιασμός του χώρου: εξελίξεις και προοπτικές από το παράδειγμα της Ιταλίας	Μιτζάλης Ν.	32
Η εμπειρία πολεοδόμησης της περιφέρειας Westelijke Tuinsteden (Δυτικών κηπουπόλεων) του Άμστερνταμ	Τρασέλα Μ.	46
Αρχιτεκτονική τοπίου και προστατευόμενες φυσικές περιοχές. Προστασία και ανάδειξη του δάσους Δραγουντέλι στη Σιθωνία Χαλκιδικής	Γοσποδίνη Α., Μπεριάτος Η.	72
Η "κυριαρχία" της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και του καινοτόμου σχεδιασμού σε αναδυόμενα "διεθνο-τοπικο-ποιημένα" αστικά τοπία: η περίπτωση της Αθήνας 2004	Χαϊνταρλής Μ.	98
Νομικές και διοικητικές προϋποθέσεις εφαρμογής της Οδηγίας 92/43 στην Ελλάδα: εισαγωγικές σκέψεις και παρατηρήσεις		
	ΘΕΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ	
	Γοσποδίνη Α., Σκάγιαννης Π.	114
Σπουδές Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης στα Ελληνικά Πανεπιστήμια: προκλήσεις και προοπτικές	Παπαδούλης Α.	140
Η διαχείριση αναπτυξιακών πόρων σε φθίνουσες βιομηχανικές περιοχές		
	ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙΑ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ	
	Ψυχάρης Γ.	160
	ERSA, Jyvaskyla, 2003	
	ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ	
	Χαϊνταρλής Μ.	164
Andreas Papapetropoulos, La prise en compte de l'environnement par les procédures du droit de l'urbanisme en France et en Grèce	Χάλκος Γ.	168
Κ. Μπίθας, Οικονομική Θεώρηση της Περιβαλλοντικής Προστασίας	Βλόντζος Γ., Σούτσας Κ.	172
Λ. Λαμπριανίδης, Η Επιχειρηματικότητα στην Ευρωπαϊκή Ύπαιθρο. Η Περίπτωση της Ελλάδας		
	ΑΠΟΨΕΙΣ	178
Συνέντευξη με τον Andy Thornley		180
Συνέντευξη με τον Thomas Reiner		186

Σπουδές Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης στα Ελληνικά Πανεπιστήμια: προκλήσεις και προοπτικές¹

Άσπα Γοσποδίνη

Επικουρος Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Παντελής Σκάγιαννης

Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΣΤΗ ΔΙΝΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΑΛΛΑΓΩΝ: ΟΙ ΝΕΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ Η ΑΝΑΚΛΑΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΟΔΟΜΟΥ-ΧΩΡΟΤΑΚΤΗ

Το τέλος του 20^{ου} αιώνα σηματοδοτήθηκε από μια σειρά δραματικών, παγκόσμιων αλλαγών και εξελίξεων που αφορούν στην *οικονομία, την κοινωνία και το χώρο*: οικονομική παγκοσμιοποίηση, Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, νέες (μετα-βιομηχανικές) αστικές και περιφερειακές οικονομίες, νέες τεχνολογίες και κοινωνία της πληροφορίας, περιβαλλοντική συνείδηση και βιώσιμη ανάπτυξη, υψηλή κινητικότητα των ατόμων και το φαινόμενο της συμπίεσης του χώρου-χρόνου (time-space compression), νόμιμη και παράνομη μετανάστευση και πολυεθνικές, πολυ-πολιτισμικές Ευρωπαϊκές αστικές κοινωνίες, "διαφοροποίηση" ("diversity") και "εξατομίκευση" ("individualization") των αναφορών του ατόμου στην μεταμοντέρνα κοινωνία. Σ' αυτό το νέο πλαίσιο, οι σπουδές στην πολεοδομία, τη χωροταξία και την ανάπτυξη φαίνεται να αντιμετωπίζουν –ίσως για πρώτη φορά στην ιστορία τους– τόσο σημαντικές προκλήσεις.

¹ Η μετάφραση από τα Αγγλικά έγινε από την Άσπα Καφαλιώτη, Μηχανικό Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Οι Προκλήσεις στους Τομείς Πολεοδομίας, Αστικού Σχεδιασμού και Αστικής Ανάπτυξης

Σε σχέση με την εξέλιξη του φαινομένου των πόλεων, τα προγράμματα σπουδών στην πολεοδομία και τον αστικό σχεδιασμό καλούνται να αναπτύξουν και να ενσωματώσουν νέες γνώσεις που σχετίζονται κυρίως με τα ακόλουθα:

Α. *Οικονομική παγκοσμιοποίηση και Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση*: σύμφωνα με πολλές μελέτες (King, 1990· Sachar, 1990· Sassen, 1994· Savitch, 1996· Hall, 1998· Short και Kim, 1999), η δυναμική των αστικών δικτύων έχει επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από την οικονομική παγκοσμιοποίηση. Περισσότερο από ποτέ, οι αγορές υπερβαίνουν τα σύνορα και τα συμφέροντα των εθνικών κρατών ενώ φθίνει η ικανότητα κάθε κράτους να διαμορφώνει την εθνική του οικονομία και τον τρόπο αλληλεπίδρασης των εξωτερικών δυνάμεων και δομών. Αυτές οι αλλαγές πρώτον, αναδιαμορφώνουν τα αστικά δίκτυα και τις ιεραρχίες των πόλεων, δεύτερον, ρυθμίζουν την ανακατανομή των ευκαιριών και των εισοδημάτων των πόλεων, ανεξάρτητα από το βαθμό συμμετοχής τους στην παγκόσμια οικονομία, και τρίτον, επηρεάζουν την οργάνωση και τη μορφολογία του χώρου μέσα στις πόλεις (Shaw, 2001· Sassen, 2001). Στην Ευρώπη, η λειτουργία του αστικού συστήματος έχει αλλάξει σημαντικά στην πορεία της ολοκλήρωσης. Οι ευρωπαϊκές πόλεις συνδέονται όλο και περισσότερο με δυνάμεις πέραν των εθνικών συνόρων τους και εμφανίζονται να λειτουργούν ως ενιαίο δίκτυο πόλεων (CEC, 1992· Sachar, 1996). Μέσα στο νέο ενιαίο Ευρωπαϊκό αστικό σύστημα, η διαδικασία "κλειδί" είναι ο αυξανόμενος *ανταγωνισμός*² μεταξύ των πόλεων με στόχο την αναβάθμιση της θέσης τους στις ιεραρχίες του παγκόσμιου και του Ευρωπαϊκού αστικού συστήματος (CEC, 1992· Brothie, et al., 1995· Cox, 1995· Duffy, 1995· Jensen-Butler, et al., 1997). Απόδειξη στα παραπάνω αποτελούν τα πολυάριθμα δίκτυα πόλεων που έχουν οργανωθεί για να προωθήσουν τη συνεργασία στην ανταλλαγή πολιτικών και καλύτερων πρακτικών, καθώς επίσης και στην ανάπτυξη συνεργασιών σε οικονομικές δραστηριότητες (π.χ. νέες τεχνολογίες, τουρισμός), και στην αντιμετώπιση κοινωνικο-χωρικών προβλημάτων (αστικές μεταφορές, κοινωνική κατοικία, περιβαλλοντική ρύπανση, ανεργία, εγκληματικότητα, κοινωνικός διαχωρισμός, κ.λπ.).

Στις νέες συνθήκες, ο αστικός σχεδιασμός εμφανίζεται να αναλαμβάνει για όλες τις κατηγορίες και ομάδες πόλεων έναν νέο σημαντικό ρόλο ως "*εργαλείο*" οικονομικής ανάπτυξης. Μια σημαντική σχέση μεταξύ του σχεδιασμού και της οικονομίας του αστι-

² Ο Harvey (1989a) περιγράφει τις διάφορες στρατηγικές με τις οποίες οι πόλεις μπορούν να ανταγωνιστούν για επενδύσεις ή πόρους: i) ανταγωνισμός στον εργασιακό χώρο (βελτίωση της τεχνολογίας, των υποδομών και των συνθηκών εργασίας), ii) ανταγωνισμός στα πλαίσια της χωρικής διαίρεσης της κατανάλωσης (προσέλκυση και διατήρηση των τουριστών και των κατοίκων υψηλού εισοδήματος), iii) ανταγωνισμός, ώστε να γίνουν οικονομικά, κυβερνητικά κέντρα ή κέντρα πληροφόρησης, iv) ανταγωνισμός για την κυβερνητική διανομή.

κού χώρου που διατηρήθηκε για αιώνες φαίνεται να αντιστρέφεται στην εποχή μας: ενώ στην μακροχρόνια ιστορία των πόλεων η υψηλή ποιότητα του σχεδιασμένου χώρου καθώς και οι σχεδιαστικές καινοτομίες εμφανιζόταν πάντα ως αποτέλεσμα της οικονομικής άνθισης συγκεκριμένων πόλεων και περιοχών σε μια χρονική περίοδο, στην νέα εποχή ο αστικός σχεδιασμός και η ποιότητα του σχεδιασμένου χώρου χρησιμοποιούνται συνειδητά ως μέσον οικονομικής ανάπτυξης των πόλεων (Γοσποδίνη, 2000· Gospodini, 2002). Ταυτόχρονα, η εκπαίδευση στην πολεοδομία και τον αστικό σχεδιασμό πρέπει να προσαρμοστούν στη νέα κατάσταση και να αναπροσανατολιστούν. Τα προγράμματα σπουδών πρέπει να στηριχτούν σε μια σε βάθος ανάλυση του νέου ανταγωνιστικού περιβάλλοντος των πόλεων και να ενσωματώσουν νέες γνώσεις συνδεδεμένες με τα ζητήματα αιχμής της πολεοδομίας και του αστικού σχεδιασμού καθώς και με τις νέες αστικές πολιτικές (COX, 1993 και 1995· Jensen-Butler, 1997) καθώς επίσης και με τις νέες αστικές οικονομίες (McNeil και While 2001).

- B. *Νέες τεχνολογίες, κοινωνία της πληροφορίας, υψηλή κινητικότητα των ατόμων και συμπίεση του χωρο-χρόνου*: οι νέες τεχνολογικές εξελίξεις στις μεταφορές και τις επικοινωνίες έχουν οδηγήσει σε υψηλή κινητικότητα των ατόμων, αύξηση της ποσότητας της προσλαμβανόμενης πληροφορίας και κατά συνέπεια αύξηση της ροής των γεγονότων στο χρόνο –δηλαδή με άλλα λόγια, έχουν οδηγήσει σε αυτό που αποκαλείται "*επιτάχυνση της ιστορίας*" ή "*συμπίεση του χώρου-χρόνου*" – κάτι που χαρακτηρίζει την εποχή του νέου μοντερνισμού (Castells, 1991, 1993 και 1998· Young, 1993· Rheingold, 1994· Mitchel, 1995· Graham και Marvin, 1996). Το υψηλό επίπεδο δικτύων τηλεπικοινωνιών έχει οδηγήσει, επίσης, στην διαρκώς αυξανόμενη συμμετοχή από απόσταση (ηλεκτρονική πρόσβαση) των ατόμων στις διάφορες κοινωνικές δραστηριότητες όπως η εργασία, οι τραπεζικές συναλλαγές, οι αγορές, η εκπαίδευση, η αναψυχή, ο ελεύθερος χρόνος, ο τουρισμός κ.λπ.. Αυτοί οι νέοι τρόποι κοινωνικής συμμετοχής και επικοινωνίας (συμμετοχή από απόσταση, ηλεκτρονική πρόσβαση) τείνουν να καταστήσουν μη διακριτά τα όρια μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών δραστηριοτήτων που στο παρελθόν ήταν σαφώς διακεκριμένες. Σήμερα, κοινωνικές δραστηριότητες, όπως για παράδειγμα η εργασία, η εκπαίδευση και η ψυχαγωγία που ήταν τελείως διάφορες στο παρελθόν, μπορούν να τελούνται ταυτόχρονα ή σε χρονική αλληλουχία μέσω ενός ηλεκτρονικού υπολογιστή - και επομένως, να στεγάζονται στον ίδιο χώρο ο οποίος κατά συνέπεια δεν έχει σαφή λειτουργική ταυτότητα. Αυτού του είδους οι σύγχρονοι χώροι χωρίς λειτουργική διαφοροποίηση και ταυτότητα είναι αυτό που ο Auge (1992) αποκαλεί "*μη-τόπος*" ("*non-lieu*"). Αυτές οι αλλαγές που στηρίζονται στην εξέλιξη των νέων τεχνολογιών αναδιαρθρώνουν το χώρο σε όλες τις κλίμακες και τα επίπεδα συστηματικής οργάνωσής του: από τα κτίρια και τα σύνολα κτιρίων έως τις αστικές περιοχές και τις πόλεις –επιτρέποντας πια στη σύγχρονη πόλη της υψηλής τεχνολογίας και των

νέων δικτύων, την "μετάπολη"– να έχει μια ασυνεχή και διαχεόμενη φυσική ανάπτυξη ("dispersed city").

Η πολεοδομία και ο αστικός σχεδιασμός πρέπει να λάβουν υπόψη όλες τις νέες τεχνολογικές δυνατότητες και τις επιπτώσεις τους στη χωρική οργάνωση και μορφολογία των πόλεων. Τα προγράμματα σπουδών στην πολεοδομία και τον αστικό σχεδιασμό πρέπει να ενσωματώσουν νέα μαθήματα που θα εστιάζουν στο πνεύμα του νέου μοντερνισμού –την επιτάχυνση της κινητικότητας, τη συμπίεση του χωρο-χρόνου, τις νέες τεχνολογίες– και τον αντίκτυπό τους.

- Γ. *Περιβαλλοντικά προβλήματα και βιώσιμη αστική ανάπτυξη*: τα αυξανόμενα περιβαλλοντικά προβλήματα και η υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος έχουν ενισχύσει την περιβαλλοντική συνείδηση και την ευαισθησία των ευρωπαϊκών αστικών κοινωνιών, έχουν δημιουργήσει την αναγκαιότητα κατανόησης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων των πολεοδομικών έργων. Ο βιώσιμος αστικός σχεδιασμός έχει καθιερωθεί από τη δεκαετία του '90 ως κυρίαρχη σχολή σχεδιασμού (Graham και Hunter, 1994· Van der Ryn και Cowan, 1995·Clark, 1996·Wheeler, 1998). Τα προγράμματα σπουδών στην πολεοδομία και τον αστικό σχεδιασμό πρέπει να επεκταθούν και να ενσωματώσουν γνώσεις σχετικά με την περιβαλλοντική διαχείριση και το βιώσιμο σχεδιασμό και ανάπτυξη των αστικών περιοχών.
- Δ. *Πολυεθνικές και πολυπολιτισμικές αστικές κοινωνίες, κοινωνική πόλωση και χωρικός διαχωρισμός*: Ως συνέπεια της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, οι μαζικές μεταναστεύσεις –νόμιμες και παράνομες– μετασχηματίζουν όλο και περισσότερο τις ευρωπαϊκές πόλεις σε *ετερογενείς, πολυεθνικές και πολυπολιτισμικές κοινωνίες* (King, 1993 και 1995· Hall, 1995·Graham, 1998). Μια σημαντική κοινωνικο-χωρική διάσταση ενός τέτοιου μετασχηματισμού των πόλεων αποτελεί το φαινόμενο του *χωρικού διαχωρισμού* των διαφορετικών πολιτισμών και των κοινωνικών ομάδων –εθελοντικά ή ακούσια (Massey, 1999· Sassen, 1994). Επίσης, ο *πολιτισμικός πλουραλισμός των μεταμοντέρνων κοινωνιών*, το δικαίωμα της συνύπαρξης του "διαφορετικού" στους κόλπους της ίδιας κοινωνίας χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη εποχή και το πνεύμα του νέου μοντερνισμού. Οι παλαιοί τρόποι κωδικοποίησης της κοινωνικής συμπεριφοράς των ατόμων (π.χ. ήθη και έθιμα, ταξικές συνήθειες, ιδεολογικοί κώδικες) με τους οποίους ερμηνεύονταν οι δραστηριότητες των ανθρώπων δεν λειτουργούν στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες, όπως συνέβαινε στο παρελθόν (Featherstone, 1991). Οι ιδέες της *"διαφοροποίησης"* ("diversity") και της *"εξατομίκευσης"* ("individualization") των αναφορών του ατόμου έχουν κυριαρχήσει σε πολλές κοινωνικές δραστηριότητες. Όλοι οι διαφορετικοί "κόσμοι" διεκδικούν τα δικαιώματα ύπαρξής τους και αναπαραγωγής τους και αναζητούν κάποιο χώρο μέσα στην αναδυόμενη μεταβιομηχανική πόλη και κοινωνία.

Στα πλαίσια των παραπάνω, η πολεοδομία και ο αστικός σχεδιασμός καλούνται να δημιουργήσουν νέους χώρους που μπορούν να ενσωματώσουν τις ετερογενείς και πολυεθνικές αστικές κοινωνίες και ταυτόχρονα, να επιτρέπουν την έκφραση όλων των πολιτισμικά διαφορετικών τάσεων και να αναδεικνύουν μια πολυπολιτισμική "ταυτότητα του τόπου" (Gosprođini, 2003 και 2004). Τα προγράμματα σπουδών στην πολεοδομία και τον αστικό σχεδιασμό πρέπει να επεκταθούν και να ενσωματώσουν μαθήματα που εστιάζουν σε θέματα όπως ο μεταμοντέρνος πολιτισμικός πλουραλισμός, η χωρική αντιπροσώπευση των διαφορετικών πολιτισμών και η ταυτότητα του τόπου.

Οι Προκλήσεις στους Τομείς Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Σε σχέση με τη χωροταξία και την περιφερειακή ανάπτυξη, τα προγράμματα σπουδών πρέπει επίσης να επεκταθούν και να ενσωματώσουν τη νέα γνώση που σχετίζεται με τα θέματα που προαναφέρθηκαν: μόνο που αυτό πρέπει να γίνει σε μεγαλύτερη, περιφερειακή ή και εθνική, κλίμακα.

Η μετάβαση των ανατολικοευρωπαϊκών χωρών στην οικονομία της αγοράς εγείρει νέα ζητήματα στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις και στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Οι ανατολικοευρωπαϊκές χώρες που εντάσσονται στην ΕΕ αναδιαμορφώνουν τα σύνορά τους και αλλάζουν τις χωρικές ιεραρχίες, άρα και τις προτεραιότητες του περιφερειακού προγραμματισμού και του χωροταξικού σχεδιασμού. Επιπλέον, η σε γενικές γραμμές μειωμένη σημασία των εσωτερικών συνόρων και η παράλληλη ανάπτυξη της εσωτερικής και εξωτερικής διασυνοριακής συνεργασίας έχουν οδηγήσει σε μια διαφορετική αντίληψη των χωρικών ενοτήτων ως αντικειμένων του προγραμματισμού και του σχεδιασμού.

Οι οικονομικές εξελίξεις και η μετάβαση στα νέα μετα-φορντικά καθεστάτα συσσωρευσης, με συνέπεια την παραγωγική ευελιξία, βασίζονται στις νέες τεχνολογίες και οδηγούν στην επιτάχυνση της καινοτομίας (συνήθως τμηματική προς το παρόν), στην κοινωνία της πληροφορίας θέτοντας τα θεμέλια για την κοινωνία της γνώσης. Η νέα τεχνολογία αποτελεί, επίσης, ένα ενδιάμεσο αγαθό για τις περισσότερες βιομηχανίες, καθώς επίσης και το προϊόν πολλών βιομηχανιών. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας δημιουργούνται νέοι χώροι. Αυτοί είναι εξειδικευμένοι χώροι νέας τεχνολογίας ή καινοτόμα *περιβάλλοντα* διαφόρων τύπων, που κυμαίνονται από θερμοκοιτίδες επιχειρήσεων κλίμακας κτιρίου ως ολόκληρες περιφέρειες.

Αυτές οι εξελίξεις αναδομούν προφανώς το χώρο και διαταράσσουν τις παλαιές ισορροπίες, μεταξύ των οποίων είναι η οικολογική (τόσο η ανθρώπινη όσο και η φυσική). Κατά την τελευταία δεκαετία, η ανάπτυξη έχει αρχίσει να γίνεται αντιληπτή με διαφορετικό τρόπο. Οι γρήγορες αλλαγές γίνονται πλέον αντιληπτές ως απειλή για το περιβάλλον, είτε επειδή οι πόροι καταναλώνονται ανεξέλεγκτα είτε επειδή η οικολογική ισορροπία αναστατώνεται από

την ανθρώπινη δραστηριότητα. Αυτό που προκαλεί την μεγαλύτερη ανασφάλεια είναι το εάν η σημερινή ανάπτυξη θα εξασφαλίσει την αυριανή ζωή.

Σ' αυτόν τον σύνθετο κόσμο, οι κοινωνίες αλλάζουν επίσης. Είτε λόγω της μετανάστευσης είτε λόγω των νέων ιδεών και ενός ιδιαίτερου είδους πολιτισμικής παγκοσμιοποίησης, οι κοινωνίες τείνουν να γίνουν πιο πολυεθνικές και πολυπολιτισμικές. Παρ' όλο που από μια άποψη αυτό θα μπορούσε να οδηγήσει στην κοινωνική ομογενοποίηση, η κύρια διάστασή του θέματος είναι η κοινωνική πόλωση και ο χωρικός διαχωρισμός. Έτσι, εκτός από τις "παραδοσιακές" ταξικές ή/και εθνικές διαφορές εμφανίζονται επίσης νέες κοινωνικές διαφοροποιήσεις.

Παράλληλα με τις παραπάνω εξελίξεις, νέες αντιφάσεις και κρίσιμα προβλήματα έχουν προκύψει στο χωροταξικό προγραμματισμό και σχεδιασμό. Αν και στη νέα εποχή ο χωροταξικός προγραμματισμός και σχεδιασμός φαίνεται να είναι απαραίτητος περισσότερο από ποτέ, κυρίαρχα πολιτικά ρεύματα και ιδεολογίες στην Ευρώπη (π.χ. νεο-φιλελευθερισμός) ευνοούν την σχεδόν απεριόριστη κυριαρχία του παράγοντα της αγοράς στη διαχείριση του χώρου, και κατά συνέπεια, περιθωριοποιείται και υπονομεύεται ο χωροταξικός προγραμματισμός και σχεδιασμός. Υπό την πίεση της αγοράς αλλά και του χρόνου, συχνά οδηγούμαστε σε διαδικασίες "μη-προγραμματισμού" και "μη-σχεδιασμού" ή σε διαδικασίες όπου ο χωροταξικός προγραμματισμός και σχεδιασμός υποβαθμίζονται στην ουσία και "χρησιμοποιούνται" ως μηχανισμοί που λειτουργούν μόνον για την επίλυση δευτερευόντων και μικρών προβλημάτων.

Είναι ευρέως γνωστό ότι τα περισσότερα προγράμματα σπουδών στον τομέα της γεωγραφίας και άλλων επιστημών που συμβάλουν στην ανάλυση των χωρικών φαινομένων, έχουν ενσωματώσει την παραπάνω προβληματική. Εντούτοις, στον τομέα της χωροταξίας και της περιφερειακής ανάπτυξης, αυτά τα ζητήματα δεν έχουν ακόμα πλήρως αναπτυχθεί.

ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ, ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ

Στο ανωτέρω πλαίσιο, η έρευνά μας για τις σπουδές στην Πολεοδομία, τη Χωροταξία και την Ανάπτυξη στα ελληνικά πανεπιστήμια επικεντρώνεται στις ακόλουθα ερωτήματα:

- ♦ Έχουν τα φαινόμενα της *οικονομικής παγκοσμιοποίησης και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης* επηρεάσει τα προγράμματα σπουδών κατά την τελευταία δεκαετία; Και σε ποιο βαθμό τα προγράμματα σπουδών έχουν διευρυνθεί με ανάλογα νέα αντικείμενα;
- ♦ Περιλαμβάνονται στα προγράμματα σπουδών, και σε ποιο ποσοστό, ειδικά μαθήματα για τις *νέες τεχνολογίες* και τον αντίκτυπό τους στη χωρική οργάνωση και την οικονομική ανάπτυξη των πόλεων και των περιοχών; Σε ποιο βαθμό χρησιμοποιούνται οι νέες τεχνολογίες στις εκπαιδευτικές διαδικασίες;

- ♦ Έχουν επηρεασθεί, και κατά πόσον, τα προγράμματα σπουδών από τις νέες διεθνείς "σχολές σκέψης" ή θεωρητικές προσεγγίσεις στο πολεοδομικό και χωροταξικό προγραμματισμό και σχεδιασμό, όπως για παράδειγμα τις θεωρίες "βιώσιμης ανάπτυξης" πόλεων και περιοχών;
- ♦ Σε τι ποσοστό τα προγράμματα σπουδών περιλαμβάνουν μαθήματα *αστικής γεωγραφίας, κοινωνιολογίας του χώρου και δημογραφίας* ώστε να παρέχουν γνώσεις υποβάθρου για την αρτιότερη εκπόνηση πολεοδομικών και χωροταξικών μελετών;
- ♦ Πώς τα προγράμματα σπουδών επιτυγχάνουν τη σύνδεση ανάμεσα στο *χωροταξικό και πολεοδομικό προγραμματισμό (spatial planning, urban planning,)* και τον *αστικό σχεδιασμό (urban design)*;
- ♦ Έχουν ενσωματωθεί οι νέες προσεγγίσεις (σχολές σκέψης) του σχεδιασμού, του προγραμματισμού και της ανάπτυξης του χώρου στο περιεχόμενο των μαθημάτων και τις εκπαιδευτικές μεθόδους και διαδικασίες; Και αν ναι, σε ποιο βαθμό και με ποιο τρόπο; Προκειμένου να δοθούν απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα, διεξήχθη έρευνα στις Σχολές, τα Τμήματα και τους Τομείς των ελληνικών πανεπιστημίων³ που προσφέρουν σπουδές στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη. Η εκπόνηση της έρευνας περιλάμβανε 3 φάσεις:

Φάση Α: Η ιστορική εξέλιξη των σπουδών και η ανάπτυξή τους σήμερα.

Συλλογή στοιχείων σχετικά με τα υφιστάμενα πανεπιστημιακά Τμήματα και Σχολές που προσφέρουν σπουδές στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη. Ταξινόμηση των προγραμμάτων σπουδών σε βασικές κατηγορίες όπως α) προγράμματα βασικών γνώσεων υποβάθρου στα πλαίσια των σπουδών στην Αρχιτεκτονική, β) 5-ετή ολοκληρωμένα προπτυχιακά προγράμματα, γ) μεταπτυχιακά προγράμματα που καλύπτουν συνολικά τα επιστημονικά πεδία στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη, δ) μεταπτυχιακά προγράμματα που εστιάζουν σε ένα από τα επιστημονικά πεδία της Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης.

Φάση Β: Ποσοτική Ανάλυση των Προγραμμάτων Σπουδών.

Συλλογή των όλων των Προγραμμάτων Σπουδών και διερεύνηση της δομής και της διάρθρωσής τους κατά *θεματικές ενότητες* σύμφωνα με την περιγραφή των μαθημάτων στον Οδηγό Σπουδών.

³ Προηγούμενη έρευνα, βλ. Labrianidis και Deffner (1999) σχετικά με τις σπουδές στον προγραμματισμό και το σχεδιασμό του χώρου στα ελληνικά πανεπιστήμια περιέγραψε τα προγράμματα σπουδών σε διάφορα τμήματα Αρχιτεκτονικής, Γεωγραφίας, Τογράφων Μηχανικών, Περιβάλλοντος, Περιφερειακής Ανάπτυξης και ανέλυσε τους λόγους για τους οποίους καθυστέρησε στην Ελλάδα η ίδρυση τμημάτων Γεωγραφίας και Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης.

Φάση Γ: Ποιοτική Ανάλυση των Προγραμμάτων Σπουδών.

Συνεντεύξεις με διδάσκοντες –μέλη ΔΕΠ– και ειδικότερα με τους υπεύθυνους των προγραμμάτων σπουδών σχετικά με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των προγραμμάτων σπουδών, το περιεχόμενο των μαθημάτων και τις εκπαιδευτικές μεθόδους και διαδικασίες.

Η ιστορική εξέλιξη των σπουδών και η ανάπτυξή τους σήμερα

Στην Ελλάδα οι σπουδές στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη έχουν μια μάλλον σύντομη ιστορία σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Εμφανίζονται αρχικά στη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, ενώ για πολλές δεκαετίες είχαν στενή σχέση με τις σπουδές στην αρχιτεκτονική.

Το έτος 1917 χαρακτήρισε την έναρξη στην Ελλάδα τόσο των σπουδών στην αρχιτεκτονική όσο και στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη: το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο ίδρυσε την πρώτη Σχολή Αρχιτεκτονικής το 1917 και στα πλαίσια του προγράμματος σπουδών αυτής της σχολής καθιερώθηκε για πρώτη φορά η διάκριση του Τομέα σπουδών στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη. Τέσσερις δεκαετίες αργότερα, μετά την ίδρυση του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης το 1957, δημιουργήθηκε ένας ακόμη Τομέας σπουδών στην Πολεοδομία, τη Χωροταξία και την Ανάπτυξη στα πλαίσια του προγράμματος σπουδών του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Οι σπουδές στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη ανεξαρτητοποιήθηκαν και διαχωρίστηκαν πλήρως από τις σπουδές στην αρχιτεκτονική την τελευταία δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, όταν το 1989 ιδρύθηκε το Τμήμα Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα 1α, υπάρχουν σήμερα διάφορες εναλλακτικές επιλογές σπουδών στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη στα ελληνικά πανεπιστήμια:

- α) *Υπόβαθρο βασικών γνώσεων* στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη προσφέρεται στα πλαίσια των σπουδών στην αρχιτεκτονική: σήμερα, υπάρχουν 6 Σχολές/Τμήματα Αρχιτεκτονικής που σύμφωνα με το πρόγραμμα σπουδών περιλαμβάνουν Τομέα Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Ανάπτυξης. Ειδικότερα, στο ΕΜΠ και το ΑΠΘ υπάρχουν εδώ και δεκαετίες οργανωμένοι και άρτιοι Τομείς Σπουδών στην Πολεοδομία, τη Χωροταξία και Ανάπτυξη, ενώ στα υπόλοιπα 4 Τμήματα Αρχιτεκτονικής (σε Βόλο, Πάτρα, Ξάνθη και Κρήτη) που έχουν πρόσφατα ιδρυθεί αναμένεται να δημιουργηθεί Τομέας Σπουδών στην Πολεοδομία, τη Χωροταξία και Ανάπτυξη. Ωστόσο, θεωρείται βέβαιο ότι, όπως και στα παλαιότερα τμήματα Αρχιτεκτονικής, στα νέα τμήματα η ερευνητική δραστηριότητα και τα μαθήματα χωρικού προγραμματισμού και σχεδίασμού στη μεγάλη κλίμακα θα οδηγήσουν αναπόφευκτα στο άμεσο μέλλον στη δημιουργία αντίστοιχων τομέων σπουδών.

- β) *Ολοκληρωμένο 5-ετές πρόγραμμα σπουδών* στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη, ανεξάρτητο από τις σπουδές στην αρχιτεκτονική: μέχρι τώρα υπάρχει μόνο ένα τέτοιο πρόγραμμα που προσφέρεται από το Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Πολύ πρόσφατα, (τον Ιανουάριο του 2004), ένα νέο τμήμα "*Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης*" ιδρύθηκε στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και προγραμματίζεται να λειτουργήσει από το ακαδημαϊκό έτος 2004-2005 με έδρα τη Βέροια. Το πρόγραμμα σπουδών δεν έχει ακόμα πλήρως καθορισθεί.

Όσον αφορά στις μεταπτυχιακές σπουδές στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη, τα ελληνικά πανεπιστήμια απονέμουν: α) Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Εξειδίκευσης, και β) Διδακτορικό Δίπλωμα. Ειδικότερα:

- α) *Όσον αφορά στο Μεταπτυχιακό Δίπλωμα εξειδίκευσης*, υπάρχουν σήμερα δύο Προγράμματα Σπουδών που καλύπτουν πλήρως τα αντικείμενα της Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Ανάπτυξης, και προσφέρονται αντιστοίχως από το Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και από το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, υπό τον συντονισμό της Σχολής Αρχιτεκτόνων. Και τα δύο προγράμματα έχουν διάρκεια δώδεκα μηνών και περιλαμβάνουν διδασκόμενα μαθήματα (εννέα μήνες) καθώς και διπλωματική διατριβή βασισμένη σε έρευνα (τρεις μήνες) [Πίνακας 1α]. Εκτός από τα αυτά, υπάρχουν και άλλα προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών που δεν καλύπτουν όλο το φάσμα των επιστημονικών αντικειμένων της Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Ανάπτυξης αλλά εστιάζουν σε ένα μόνον επιστημονικό πεδίο (π.χ. στο περιβάλλον και τη βιώσιμη ανάπτυξη ή στην περιφερειακή ανάπτυξη ή στις τεχνικές χωρικής ανάλυσης). Ο Πίνακας 1β παρουσιάζει όλα τα Μεταπτυχιακά Προγράμματα αυτού του είδους.
- β) *Όσον αφορά στο Διδακτορικό Δίπλωμα*, οι φοιτητές έχουν τη δυνατότητα να εκπονήσουν διδακτορική έρευνα και να συγγράψουν διδακτορική διατριβή σε όλα τα πανεπιστημιακά τμήματα και σχολές που προσφέρουν προγράμματα σπουδών (ολοκληρωμένα, ή εστιασμένα σε ένα πεδίο, ή βασικών γνώσεων υποβάθρου) στη Χωροταξία, Πολεοδομία και Ανάπτυξη. (Πίνακες 1α και 1β).

Πίνακας 1α. Σπουδές Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης στα ελληνικά πανεπιστήμια

Πανεπιστήμιο	Σχολή	Τμήμα	(Π) Πρόγραμμα Σπουδών/ (Τ) Τομέας Σπουδών	(Πρ) προπτυχιακό (Μτ) Μεταπτυχιακό	Έτος ίδρυσης
1 Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο	Αρχιτεκτονική	-	1 (Τ) Χωροταξία, Πολεοδομία και Περιφερειακή Ανάπτυξη	Πρ	1917
			2 (Π) Σχεδιασμός του Χώρου: Πολεοδομία και Χωροταξία	Μτ	1998
2 Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης	Πολυτεχνική	1 Αρχιτεκτόνων	1 (Τ) Πολεοδομία, Χωροταξία και Περιφερειακή Ανάπτυξη	Πρ	1957
		2 Χωροταξίας και Ανάπτυξης	2 (Π) Χωροταξία, Πολεοδομία και Ανάπτυξη	Πρ	Ιαν. 2004
3 Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας	Πολυτεχνική	1 Αρχιτεκτόνων	1 (Τ) Πολεοδομία Χωροταξία και Περιφερειακή Ανάπτυξη	Πρ	υπό δημιουργία
		2 Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης	2 (Π) Χωροταξία, Πολεοδομία και Περιφερειακή Ανάπτυξη	Πρ	1989
			3 (Π) Χωροταξία, Πολεοδομία και Περιφερειακή Ανάπτυξη	Μτ	1998
4 Πανεπιστήμιο Πάτρας	Πολυτεχνική	1 Αρχιτεκτόνων	1 (Τ) Αστικός Σχεδιασμός και Αστική Ανάπλαση	Πρ	υπό δημιουργία
5 Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης	Πολυτεχνική	1 Αρχιτεκτόνων	1 (Τ) Πολεοδομικός και Χωροταξικός Σχεδιασμός	Πρ	υπό δημιουργία
6 Πολυτεχνείο Κρήτης	-	1 Αρχιτεκτόνων	1 (Τ) Πολεοδομικός και Χωροταξικός Σχεδιασμός	Πρ	υπό δημιουργία

- (Τ) Τομέας Σπουδών υποβάθρου στα πλαίσια των σπουδών στην Αρχιτεκτονική,
(Π) ολοκληρωμένα Προγράμματα Σπουδών σε ανεξάρτητα Τμήματα σπουδών στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη
(Πρ) Προπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
(Μτ) Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Εξειδίκευσης

Πίνακας 1β. Προγράμματα Σπουδών που προσφέρονται από τα Ελληνικά πανεπιστήμια και εστιάζουν σε συγκεκριμένα πεδία της Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης

Πανεπιστήμιο	Επιστημονικός Κλάδος	Τμήμα	(II) Πρόγραμμα Σπουδών/ (Τ) Τομέας Σπουδών	(Πρ) προπτυχιακός φοιτητής/(Μτ) Μεταπτυχιακός φοιτητής	Έτος ίδρυσης
1 Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο Αθηνών	Διατμηματικό πρόγραμμα	1 Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών	1 (Π) Περιβάλλον και Ανάπτυξη	Μτ	1998
2 Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης	Εφαρμοσμένη Μηχανική	1 Πολιτικών Μηχανικών	1 (Π) Προστασία Περιβάλλοντος και Βιώσιμη Ανάπτυξη	Μτ	1998
		2 Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών	2 (Π) Μέθοδοι και Τεχνικές στην Ανάλυση, το Σχεδιασμό και τη Διαχείριση του Χώρου	Μτ	1998
3 Πανεπιστήμιο Αιγαίου	Κοινωνικές Επιστήμες	1 Περιβάλλοντος	1 (Π) Περιβαλλοντική Πολιτική και Διαχείριση	Μτ	1998
		2 Γεωγραφίας	3 (Π) Γεωγραφία και Σχεδιασμός στην Ευρώπη και τη Μεσόγειο	Μτ	1998
4 Πολυτεχνείο Κρήτης	ανεξάρτητο	1 Επιστήμης της Θάλασσας	1 (Π) Διαχείριση Παράκτιων περιοχών	Μτ	1998
5 Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών		1 Περιβαλλοντικής Μηχανικής	1 (Π) Περιβαλλοντική Διαχείριση και Διασφάλιση Ποιότητας	Μτ	1998
		1 Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης	1 (Π) Οικονομική και Περιφερειακή Ανάπτυξη	Πρ	1989
			2 (Π) Οικονομική και Περιφερειακή Ανάπτυξη	Μτ	1993 (νέο)

(II) Πρόγραμμα Σπουδών

(Πτ) Προπτυχιακά Προγράμματα Σπουδών

(Μτ) Μεταπτυχιακά Προγράμματα Σπουδών

Ποσοτική Ανάλυση των Προγραμμάτων Σπουδών

Τα προγράμματα σπουδών στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη, τα οποία πραγματοποιούνται στα ελληνικά Πανεπιστήμια και παρουσιάζονται στον Πίνακα 1α, αναλύθηκαν ως προς τις εξής παραμέτρους:

- ♦ *Τον συνολικό αριθμό μαθημάτων* (προπαρασκευαστικά μαθήματα, κύρια μαθήματα ειδικότητας, υποχρεωτικά μαθήματα, μαθήματα επιλογής) που προσφέρουν.
- ♦ *Τον αριθμό μαθημάτων* (θεωρητικών μαθημάτων, εργαστηριακών μαθημάτων, εφαρμοσμένων μελετών) που αναφέρονται στα ειδικά πεδία της Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης, καθώς και το *ποσοστό συμμετοχής* αυτών των μαθημάτων στο πρόγραμμα σπουδών ως σύνολο.
- ♦ *Τον αριθμό μαθημάτων* (θεωρητικών μαθημάτων, εργαστηριακών μαθημάτων, εφαρμοσμένων μελετών) ανά *θεματική ενότητα*⁴ και την ποσοστιαία συμμετοχή κάθε θεματικής ενότητας στο πρόγραμμα σπουδών ως σύνολο. Ως θεματικές ενότητες διακρίθηκαν ως εξής: α) *μορφολογία αστικού χώρου και αστικός σχεδιασμός*, β) *πολεοδομικός σχεδιασμός και αστική ανάπτυξη*, γ) *χωροταξία και περιφερειακή ανάπτυξη*, δ) *νέες τεχνολογίες και χώρος*, ε) *περιβάλλον και βιώσιμη ανάπτυξη*, ζ) *κοινωνία και χώρος* (ανθρωπογεωγραφία, κοινωνιολογία, δημογραφία) και η) *τα φαινόμενα της παγκοσμιοποίησης και Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και οι επιπτώσεις τους*.

⁴ Η ταξινόμηση σε θεματικές ενότητες σχετίζεται με τα ζητήματα που προκύπτουν στην Εισαγωγή της εργασίας σχετικά με τα κύρια θέματα της έρευνας.

Πίνακας 2: Σπουδές στην Πολιτοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη στα ελληνικά πανεπιστήμια: Ποσοτική ανάλυση των προγραμμάτων σπουδών

Προγράμματα (Π) Τομείς (Τ) Σπουδών στην Πολιτοδομία, τη Χωροταξία και την Ανάπτυξη	Συνολικός αριθμός μαθημάτων στα εκπαιδευτικά προγράμματα σπουδών συνολικά		Αριθμός μαθημάτων σε κάθε θεματική περιοχή και ποσοστό της κάθε θεματικής περιοχής στο συνολικό ή τομιακό πρόγραμμα σπουδών						Επιτάσεις της παρακροσιοποίησης και της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης				
	Αριθμός μαθημάτων στην Πολιτοδομία, την Χωροταξία και την Περιφερειακή Ανάπτυξη	Ποσοστό επί του συνολικού προγράμματος σπουδών	Αστική Μορφολογία και Αστικός Σχεδιασμός	Αστικός Σχεδιασμός και Ανάπτυξη	Χωροταξία και Περιφερειακή Ανάπτυξη	Νέες Τεχνολογίες και Χώρος	Περιβάλλον και Βιώσιμη Ανάπτυξη	Άνθρωπος και Χώρος					
ΕΜΠ Σχολή Αρχιτεκτονικής: (Τ) Τομέας Σπουδών Πολιτοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης	97*		11	47,8%	3	13,0%	3	13,0%	2	8,7%	2	8,7%	8,7%
	23	23,7%											
ΑΠΘ Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών (Π) Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Σχεδιασμός του Χώρου: Πολιτοδομία και Χωροταξία	19		3	15,8%	3	15,8%	3	15,8%	2	10,5%	3	15,8%	36,8%
	19	100%											15,8%
ΑΠΘ Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών: (Τ) Τομέας Σπουδών Πολιτοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης	221*		17	35,4%	15	31,2%	6	12,5%	3	6,25%	1	2,1%	12,5%
	48	21,7%											8,3%
Π.Θ. Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολιτοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης: (Π) Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Χωροταξία, Πολιτοδομία και Περιφερειακή Ανάπτυξη	83*		5	7,3%	13	19,1%	20	29,4%	14	20,6%	8	11,8%	13,2%
	68	81,9%											
Π.Θ. Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολιτοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης: (Π) Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Χωροταξία, Πολιτοδομία και Περιφερειακή Ανάπτυξη	24*		1	4,2%	7	29,2%	6	25,0%	4	16,7%	3	12,5%	12,5%
	24	100%											16,6%

Εμπειρίες του Πίνακα: * ο συνολικός αριθμός μαθημάτων περιλαμβάνει τόσο τα υποχρεωτικά όσο και τα μαθήματα επιλογής.

Ο πίνακας 2 παρουσιάζει τα αποτελέσματα της ποσοτικής ανάλυσης των προγραμματιών σπουδών. Όπως φαίνεται στον πίνακα, υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των προγραμμάτων σπουδών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Ειδικότερα, μπορεί κανείς να επισημάνει τα εξής:

- α) Όπως ήταν αναμενόμενο, οι σπουδές στην *Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη που αποτελούν μέρος των σπουδών στην αρχιτεκτονική*, όπως συμβαίνει στο ΕΜΠ και στο ΑΠΘ, στηρίζονται σε μικρότερο αριθμό μαθημάτων από ότι οι σπουδές στην *Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη ως ανεξάρτητο και ολοκληρωμένο πρόγραμμα σπουδών*, όπως συμβαίνει στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Στην πρώτη περίπτωση, τα μαθήματα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης αντιπροσωπεύουν περίπου 1/5 του συνολικού προγράμματος σπουδών -22.7% και 21.7% αντιστοίχως στο ΕΜΠ και το ΑΠΘ. Στη δεύτερη περίπτωση, οι σπουδές στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη στο Π.Θ. στηρίζονται σε διπλάσιο ή τετραπλάσιο αριθμό μαθημάτων από ότι συμβαίνει αντιστοίχως στο ΑΠΘ και το ΕΜΠ. Το αποτέλεσμα αυτό πιστοποιεί ότι τα προγράμματα σπουδών στα πλαίσια των τμημάτων ή των σχολών Αρχιτεκτονικής προσφέρουν κυρίως βασικές γνώσεις υποβάθρου στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη, ενώ τα τμήματα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης προσφέρουν ολοκληρωμένες σπουδές στα συγκεκριμένα αντικείμενα.
- β) *Η εστίαση των σπουδών* διαφοροποιείται από τμήμα σε τμήμα. Στις Σχολές και τα Τμήματα Αρχιτεκτονικής (ΕΜΠ, ΑΠΘ), το πρόγραμμα σπουδών σε προπτυχιακό επίπεδο είναι κυρίως προσανατολισμένο στον αστικό σχεδιασμό. Στο ΕΜΠ, η θεματική ενότητα *"μορφολογία και αστικός σχεδιασμός"* (θεωρητικά μαθήματα, εργαστήρια) αντιπροσωπεύει το 47,8% του προγράμματος σπουδών. Στο ΑΠΘ, το πρόγραμμα σπουδών επικεντρώνει σχεδόν εξίσου σε δύο θεματικές ενότητες *-μορφολογία και αστικός σχεδιασμός* (35,4%) καθώς και *"πολεοδομικός σχεδιασμός και αστική ανάπτυξη"* (31,2%). Στο μεταπτυχιακό επίπεδο, το πρόγραμμα σπουδών του ΕΜΠ δίνει έμφαση στη θεματική ενότητα *"άνθρωπος και χώρος"* (36,8%). Τέλος, στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, κεντρική θεματική ενότητα στο προπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών είναι η ενότητα *"χωροταξία και περιφερειακή ανάπτυξη"* (29,4%), ενώ στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών είναι η ενότητα *"πολεοδομικός σχεδιασμός και αστική ανάπτυξη"* (29,2%).
- γ) Όσον αφορά στη θεματική ενότητα *Νέες Τεχνολογίες και Χώρος*, το ποσοστό είναι σχετικά χαμηλό και στο ΕΜΠ (8,7% στο προπτυχιακό και 10,5% στο μεταπτυχιακό) και στο ΑΠΘ (6,25%) ενώ είναι σχετικά υψηλό στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας τόσο στο προπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών (20,6%) όσο και στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών (16,7%).

- δ) Ομοίως, η θεματική ενότητα της *Οικονομικής Παγκοσμιοποίησης και της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης* εμφανίζεται να είναι σχετικά "αδύναμη" στο προπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών τόσο του ΕΜΠ (8,7%) όσο και του ΑΠΘ (8,3%), ενώ είναι σχετικά "ισχυρή" στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (13,2%). Αντιθέτως στο μεταπτυχιακό επίπεδο, η ίδια θεματική ενότητα έχει σημαντικό ποσοστό συμμετοχής στο πρόγραμμα σπουδών τόσο στο ΕΜΠ (15,8%) όσο και στο Π.Θ. (16,6%).
- ε) Τέλος, στις θεματικές ενότητες *Περιβάλλον και Βιώσιμη Ανάπτυξη* καθώς και *Άνθρωπος και Χώρος*, τα ποσοστά τείνουν να ποικίλουν από 8,7 έως 15,8 με 2 ακραίες εξαιρέσεις. Πρώτον, το ΑΠΘ παρουσιάζει πολύ χαμηλό ποσοστό (2,1%) στη θεματική ενότητα του Περιβάλλοντος και της Βιώσιμης Ανάπτυξης και δεύτερον, το ΕΜΠ στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα παρουσιάζει πολύ υψηλό ποσοστό στη θεματική ενότητα *Άνθρωπος και Χώρος* (36,8%).

Ποιοτική Ανάλυση των Προγραμμάτων Σπουδών

Παρότι η ποσοτική ανάλυση προσδιόρισε σημαντικές διαφορές μεταξύ των προγραμμάτων σπουδών, δεν θα μπορούσε να απαντήσει σε ερωτήματα όπως *με ποιο τρόπο τα φαινόμενα της οικονομικής παγκοσμιοποίησης και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης επηρέασαν το περιεχόμενο των μαθημάτων, ή, πώς οι νέες διεθνείς σχολές σκέψης ενσωματώνονται στο περιεχόμενο των μαθημάτων, ή, πώς επιτυγχάνεται η σύνδεση μεταξύ χωρικού προγραμματισμού (planning) και χωρικού σχεδιασμού (design)*. Επιπλέον, μια ποσοτική ανάλυση, από μόνη της δεν μπορεί να ερευνήσει τις παραμέτρους που μπορούν να είναι κρίσιμες στην οργάνωση ενός προγράμματος σπουδών, όπως *οι περιορισμοί στο ανθρώπινο δυναμικό, τη χρηματοδότηση κ.λπ.* Προκειμένου να ερευνηθούν τέτοιες ποιοτικές πτυχές και ιδιότητες των προγραμμάτων σπουδών στα ελληνικά πανεπιστήμια, η έρευνα συμπληρώθηκε από συνεντεύξεις⁵ διδασκόντων (μέλη ΔΕΠ), και ειδικότερα των υπευθύνων των προγραμμάτων σπουδών, ή των Προέδρων των τμημάτων, ή των Διευθυντών των Μεταπτυχιακών Προγραμμάτων. Οι συνεντεύξεις ανέδειξαν τα ακόλουθα ζητήματα:

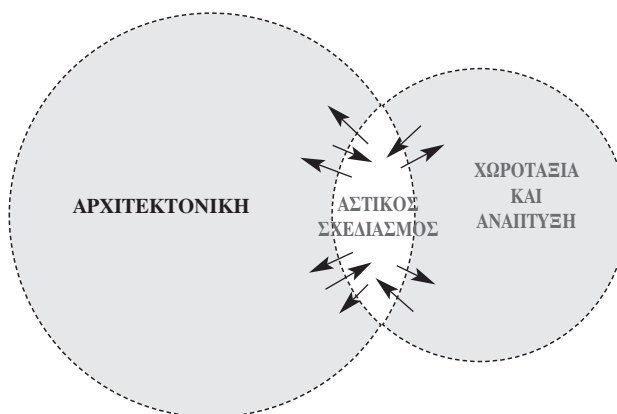
- α) Τα φαινόμενα της *οικονομικής παγκοσμιοποίησης και της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*, καθώς επίσης και οι νέες θεωρητικές προσεγγίσεις (*σχολές σκέψης*) δεν ασκούν συνήθως άμεση επίδραση στην δομή των προγραμμάτων σπουδών. Ανεπηρέαστα παραμένουν ο συνολικός αριθμός υποχρεωτικών μαθημάτων ανά θεματική ενότητα, ο τίτλος,

⁵ Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της περιόδου Ιανουάριος-Απρίλιος 2002. Μεταξύ εκείνων που μας παραχώρησαν συνέντευξη ήταν ο καθ. Ν. Κομνηνός, ο επικ. καθηγητής Κ. Σπυριδωνίδης, ο επικ. καθηγητής Δ. Κωτσάκης υπεύθυνος του προγράμματος σπουδών στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ, η καθ. Μαρία Μαντούβαλου υπεύθυνη του προγράμματος σπουδών στην Σχολή Αρχιτεκτονικής του ΕΜΠ, ο αναπληρωτής καθηγητής Γ. Πετράκος, Πρόεδρος του ΤΜΧΠΠΑ του ΠΘ και ο καθ. Β. Κοτζαμάνης, Διευθυντής του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών του ΤΜΧΠΠΑ του ΠΘ.

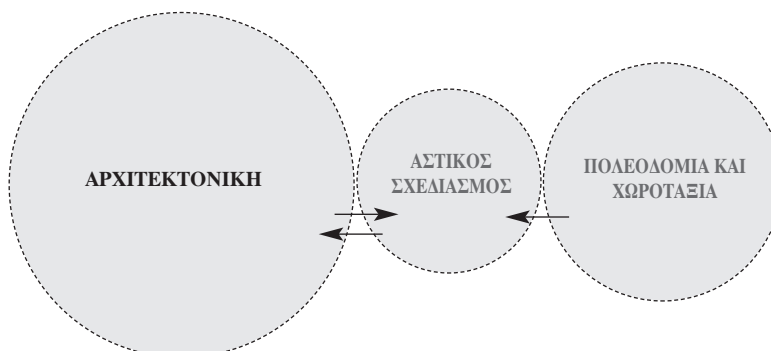
η δομή και οι στόχοι των μαθημάτων. Αυτό που μεταβάλλεται σημαντικά είναι το περιεχόμενο των μαθημάτων. Τα θεωρητικά μαθήματα επεκτείνονται και ενσωματώνουν ζητήματα αιχμής. Τα εργαστηριακά μαθήματα και οι εφαρμοσμένες εργασίες των φοιτητών εστιάζουν σε νέα θέματα. Παραδείγματος χάριν, στην Ελλάδα, κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας, σημαντικά έργα του ιδιωτικού αλλά κυρίως του δημοσίου τομέα (π.χ. Ολυμπιακά έργα της Αθήνας, το Αττικό Μετρό, μεγάλοι οδικοί άξονες, αστικές αναπλάσεις, έργα ανάδειξης της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και της ιστορικής φυσιογνωμίας του τόπου, κ.λπ.) που εν μέρει χρηματοδοτούνται από την Ε.Ε. και συνδέονται με τη διαδικασία της περιφερειακής σύγκλισης μέσα στην Ε.Ε. έχουν επηρεάσει τα εργαστηριακά μαθήματα ως προς το θεματολόγιο των φοιτητικών εργασιών. Επιπλέον, προστίθενται συνήθως στο πρόγραμμα σπουδών και *νέα μαθήματα επιλογής* που εστιάζουν ειδικά στα νέα διεθνή φαινόμενα καθώς και στα ζητήματα αιχμής στο σχεδιασμό του χώρου.

- β) *Η ικανότητα ανταπόκρισης των διδασκόντων* στην αναγκαιότητα ενσωμάτωσης στο περιεχόμενο των μαθημάτων: *i) των σημαντικών διεθνών φαινομένων* όπως η οικονομική παγκοσμιοποίηση, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, και *ii) των νέων σχολών σκέψης στο σχεδιασμό του χώρου* σχετίζεται, σύμφωνα με τα στοιχεία των συνεντεύξεων, με την ηλικιακή πυραμίδα του ακαδημαϊκού προσωπικού. Αναλυτικότερα, όσο μεγαλύτερη είναι η βάση της ηλικιακής πυραμίδας των διδασκόντων –που σημαίνει ότι η πλειοψηφία των διδασκόντων είναι μεταξύ 30 και 45 ετών– τόσο καλύτερη είναι η ανταπόκριση και προσαρμογή του προγράμματος σπουδών στα νέα ζητήματα αιχμής και τις νέες θεωρητικές προσεγγίσεις. Στις συνεντεύξεις έχει επισημανθεί ότι διδάσκοντες με σχετικά μεγαλύτερη ηλικία –και συνήθως με υψηλότερες θέσεις στην ακαδημαϊκή ιεραρχία– εστιάζουν τα ενδιαφέροντά τους στα εφαρμοσμένα ερευνητικά προγράμματα όπου συνήθως χρησιμοποιούν τις “παλιές καλές” μεθοδολογίες. Αντιθέτως, διδάσκοντες που ανήκουν στη βάση της ηλικιακής πυραμίδας –και συνήθως βρίσκονται στις χαμηλότερες θέσεις στην ακαδημαϊκή ιεραρχία– καταβάλλουν περισσότερες προσπάθειες να ενσωματώσουν τις νέες προσεγγίσεις, τις νέες έννοιες και τα νέα ζητήματα αιχμής στην έρευνα και τις εκπαιδευτικές διαδικασίες.
- γ) *Η σύνδεση μεταξύ προγραμματισμού και σχεδιασμού του χώρου* συνήθως επιχειρείται στο πεδίο του Αστικού Σχεδιασμού. Ειδικότερα στις σχολές και τα τμήματα Αρχιτεκτονικής, τα προγράμματα σπουδών σχηματοποιούνται νοητικά με δύο τρόπους: α) ως μια ολότητα που απαρτίζεται από δύο κύρια πεδία (τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και την πολεοδομία-χωροταξία) με τον αστικό σχεδιασμό να αντιπροσωπεύει το κοινό έδαφος (*interface*) μεταξύ των δύο (Σχήμα 1), και β) ως μια ολότητα που απαρτίζεται από τρεις αυτοτελείς αλλά αλληλοεξαρτώμενους τομείς –*Αρχιτεκτονική (1), Αστικός Σχεδιασμός-Πολεοδομία (2)* και *Χωροταξία-Ανάπτυξη (3)*– που αναφέρονται στον προγραμ -

ματισμό και το σχεδιασμό του χώρου σε διαφορετικές κλίμακες (Σχήμα 2) και με τον αστικό σχεδιασμό να αντιπροσωπεύει την ενδιάμεση χωρική κλίμακα.

Σχήμα 1. Προγράμματα Σπουδών σε Σχολές και Τμήματα Αρχιτεκτονικής: Ο Αστικός Σχεδιασμός ως κοινό πεδίο (interface) μεταξύ Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού, και Χωροταξίας και Ανάπτυξης.

Σχήμα 2. Προγράμματα Σπουδών σε Σχολές και Τμήματα Αρχιτεκτονικής: Ο Αστικός Σχεδιασμός ως ενδιάμεση κλίμακα σχεδιασμού του χώρου.

Λειτουργώντας είτε ως "κοινό πεδίο" (interface) είτε ως "ενδιάμεση κλίμακα" μεταξύ της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας-χωροταξίας, ο αστικός σχεδιασμός έχει ενισχυθεί και έχει γίνει κεντρική θεματική ενότητα στις σχολές αρχιτεκτονικής των ελληνικών πανεπιστημίων κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Για να τοποθετηθούμε με αριθμούς, αυτή η θεματική ενότητα, όπως ήδη έχει παρουσιασθεί στον Πίνακα 2, αντιπροσωπεύει αντιστοίχως το 47,8% και 35,4% του προγράμματος σπουδών της Αρχιτεκτονικής του ΕΜΠ και του ΑΠΘ. Η σημα-

σία και βαρύτητα της μορφολογίας του αστικού χώρου και του αστικού σχεδιασμού έχει μεγεθυνθεί κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών λόγω *δύο πρόσθετων παραγόντων*:

- την εμφάνιση και την επικράτηση διεθνώς του Μεταμοντέρνου Κινήματος (post-modernism) κατά τις τελευταίες 2 δεκαετίες και στη συνέχεια του κινήματος της Αποδόμησης (deconstruction) που εστίασαν στη μορφολογία και τον επανασχεδιασμό του αστικού χώρου (αστική ανάπλαση) και
- την πολιτική ενίσχυση του νέο-φιλελευθερισμού σε πολλές Ευρωπαϊκές χώρες και την "υποταγή" του πολεοδομικού προγραμματισμού και σχεδιασμού (urban planning) στους κανόνες της ελεύθερης αγοράς. Οι πιέσεις της αγοράς για ταχύτητα χρόνου και ελκυστικούς νεωτερισμούς στη μορφολογία του χώρου άλλαξαν ριζικά τις διαδικασίες των αστικών αναπλάσεων και οδήγησαν στον περιορισμό της συμμετοχής των τοπικών φορέων, στην υπερ-εκμετάλλευση της αστικής γης από τα ιδιωτικά συμφέροντα, στην περιθωριοποίηση του πολεοδομικού προγραμματισμού και σχεδιασμού (urban planning) και την ανάδειξη του ρόλου του αστικού σχεδιασμού. Η ανάπλαση των Docklands στο Λονδίνο και ειδικότερα το σχέδιο του Canary Wharf θεωρείται (Hinsley και Malone, 1996: 56-57) ότι αποτελεί τυπικό δείγμα της νέας κατάστασης. Μελετητές όπως ο David Harvey (1989b) περιγράφουν τους λόγους που στην μεταβιομηχανική εποχή τείνει να περιθωριοποιείται ο πολεοδομικός προγραμματισμός και σχεδιασμός (urban planning) και να αναδεικνύεται ο ρόλος του αστικού σχεδιασμού (urban design): προκειμένου οι πόλεις να διαχειρισθούν την αστάθεια του διεθνοποιημένου κεφαλαίου που μπορεί με ευκολία να μετακινείται και να μεταφέρει τις επενδύσεις του, πρέπει γρήγορα να ανταποκρίνονται στις νέες τάσεις και τα μορφολογικά πρότυπα που θεωρούνται ελκυστικά από την αγορά. Επομένως, δεν υπάρχει ούτε χρόνος ούτε ρόλος στο συμμετοχικό πολεοδομικό προγραμματισμό και σχεδιασμό. Στα πλαίσια του ανταγωνισμού των πόλεων, "στη μεταβιομηχανική πόλη δεν υπάρχει πολεοδομία παρά μόνο αστικός σχεδιασμός" Harvey (1989b).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ: Ο ΡΟΛΟΣ ΚΑΙ Η ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΟΔΟΜΟΥ-ΧΩΡΟΤΑΚΤΗ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΠΟΧΗ ΚΑΙ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ Ε.Ε.

Σήμερα στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης εμφανίζεται μια ασάφεια και αβεβαιότητα ως προς πού πρέπει να εστιάσουν τα προγράμματα σπουδών και οι εκπαιδευτικές μέθοδοι ώστε να καλύπτουν τις απαιτήσεις της νέας εποχής.

Κάποιες απόψεις για την αναθεώρηση της εκπαίδευσης στην Πολεοδομία, τη Χωροταξία και την Ανάπτυξη (Gunder και Fookes, 1997· Ozawa και Seltzer, 1999· Bailey και Walker, 2001· Alexander, 2001· Dalton, 2001· Thompson, 2002) έχουν ως αφετηρία της προβλη -

ματικής τους τις νέες απαιτήσεις των σύγχρονων μελετών και έργων καθώς και τα απαραίτητα προσόντα του σύγχρονου επαγγελματία πολεοδόμου-χωροτάκτη. Ο Thompson (2002) εμφατικά τονίζει ότι σήμερα, περισσότερο από ποτέ, η θεώρηση του Britton Harris ο οποίος όρισε τους πολεοδόμους-χωροτάκτες ως *"ειδικούς στην πολυδιάστατη προσέγγιση αλληλοσχετιζόμενων παραγόντων"* (*"specialists in interaction"*) παραμένει αληθής. Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η ιδιαίτερη αξία των πολεοδόμων-χωροτακτών έγκειται στην ικανότητά τους να διερευνούν και να προτείνουν πολιτικές και δράσεις ταυτόχρονα σε *διαφορετικούς τομείς* και σε *διαφορετικά χωρικά επίπεδα και κλίμακες*: δια-συνοριακή και δι-εθνική κλίμακα (trans-national), εθνική, περιφερειακή και τοπική. Αυτή η ικανότητα πρέπει να συνδυαστεί με μια ικανότητα στην *επικοινωνία και τη διαπραγμάτευση* –ακριβώς όπως οι πολιτικοί και οι διπλωμάτες– με ένα ευρύ φάσμα ενδιαφερομένων και συμμετεχόντων: άτομα, κοινωνικές ομάδες, μη κυβερνητικές οργανώσεις, κυβερνητικοί φορείς της τοπικής και περιφερειακής αυτοδιοίκησης, φορείς και οργανισμοί της κεντρικής κυβέρνησης, διεθνείς οργανισμοί. Σύμφωνα με τον Thompson (2002), ενώ η δεξιότητα στην επικοινωνία και τη διαπραγμάτευση αποτελεί στην εποχή μας απαραίτητο προσόν για τον ειδικό επιστήμονα στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη, λόγω της ίδιας της φύσης των σύγχρονων έργων χωρικού προγραμματισμού και σχεδιασμού (Newman και Thornley, 1996· Salet και Faludi, 2000), μια τέτοια δεξιότητα λείπει από τους αποφοίτους των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. Για τον Thompson, αυτό το πρόβλημα συνδέεται εν μέρει με την αυξανόμενη αποστασιοποίηση της ακαδημαϊκής εκπαίδευσης από την επαγγελματική πρακτική –κάτι που πρέπει να σταματήσει. Τα ευρωπαϊκά προγράμματα σπουδών πρέπει να επαναπροσδιοριστούν με γνώμονα τις νέες απαιτήσεις στην αγορά εργασίας. Ωστόσο, ταυτόχρονα θα πρέπει τα ακαδημαϊκά εργαλεία και η δύναμη του γνώσεων και του διαλογισμού να καθοδηγήσουν τον τομέα της πρακτικής άσκησης του επαγγέλματος. (Thompson, 2000 και 2002).

Από την άλλη πλευρά, απόψεις όπως αυτή του Faludi (2002) και άλλων (Sandercock, 1999· Kunzmann, 1999· Roxon, 2001· Hague, 2001 και 2002) αρνούνται την "υποταγή" της εκπαίδευσης στη ζήτηση της αγοράς και σε αυτά που παρουσιάζονται ως ανάγκες του επαγγέλματος ξεκινώντας την προβληματική τους από τον ορισμό του πεδίου της πολεοδομίας, χωροταξίας και ανάπτυξης ως *"αρένα διεκδικήσεων"* όπου δρουν διαφορετικές ομάδες (κοινωνικές, οικονομικές, ιδεολογικές κ.λπ.) με αντιθέσεις και αντιμαχόμενα συμφέροντα. Ο Faludi (2002) υποστηρίζει ότι βασικός ρόλος ύπαρξης του ειδήμονα πολεοδόμου-χωροτάκτη ήταν και είναι –ακόμα και στην εποχή της παγκοσμιοποίησης– η ικανότητά του να δίνει *"αιτιολογημένες συμβουλές σε θέματα ρύθμισης του χώρου"*. Αυτό πρέπει πάντα να είναι ο πυρήνας της εκπαίδευσής του, ανεξάρτητα από τις αλλαγές και τις ιδιαίτερες *χωρικές προκλήσεις* που χαρακτηρίζουν μία χρονική περίοδο και *τις περιστάσεις* υπό τις οποίες λειτουργούν οι επαγγελματίες και οι εκπαιδευτικοί σε κάθε εποχή (Faludi, 2002).

Στην εποχή μας, η οικονομική παγκοσμιοποίηση και η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση έχουν αλλάξει και τις περιστάσεις και τις χωρικές προκλήσεις. Σύμφωνα με τον Faludi (2002), πρώτον, οι επαγγελματίες πολεοδόμοι-χωροτάκτες πρέπει σήμερα να προσαρμοστούν στα *νέα δεδομένα διακυβέρνησης (governance)*: α) αλλαγές των ρόλων των παλιών θεσμών όπως το έθνος-κράτος και η τοπική αυτοδιοίκηση, β) περισσότερη συνδιαλλαγή με ιδιωτικούς, ημιδημόσιους και άλλους ενδιάμεσους φορείς, γ) δράσεις σε δι-εθνικό (trans-national) επίπεδο και θεώρηση των άτυπων διεθνικών δικτύων. Πρέπει να συζητήσουν σε ξένες γλώσσες, να κατανοήσουν και να αναπτύξουν ευαισθησίες για άλλους πολιτισμούς και τις προτιμήσεις τους σε ζητήματα χώρου, να διαμορφώσουν δια-συνοριακούς και δι-εθνικούς συνασπισμούς. Πρέπει να έχουν ευχέρεια στον προγραμματισμό και το σχεδιασμό του χώρου ακόμη και σε περιπτώσεις παρακμής (οικονομικής, δημογραφικής, κ.λπ.) μιας περιοχής όπως στην περίπτωση της Ανατολικής Γερμανίας και το φαινόμενο της μαζικής μετανάστευσης προς τα δυτικά που παρατηρήθηκε μετά την πτώση του τείχους (Faludi, 2002). Δεύτερον, *οι τεχνικές αναπαράστασης του χώρου* έχουν αλλάξει και υπάρχουν πλέον τα CAD (Computer Aided Design) και τα GIS (Geographical Information Systems), η τηλεπισκόπηση, και γενικά ο ηλεκτρονικός σχεδιασμός.

Ωστόσο, σύμφωνα με τον Faludi (2002), κανένα από τα παραπάνω δεν αναιρεί ούτε μετατοπίζει τον πυρήνα της εκπαίδευσης των πολεοδόμων-χωροτακτών που παραμένει η γνώση και η ικανότητα για *"αιτιολογημένες συμβουλές σε θέματα ρύθμισης του χώρου"*. Σε αυτόν τον άξονα προσέγγισης της αναθεώρησης της εκπαίδευσης, ο Faludi (2002) προτείνει τα εξής:

- *Στο επίπεδο των εκπαιδευτικών μεθόδων και διαδικασιών*: Η εκπαίδευση στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη πρέπει να βασίζεται κυρίως στην *"εμπειρική εκμάθηση"*, δηλαδή περισσότερες μελέτες περιπτώσεων, περισσότερη έρευνα πεδίου και περισσότερες εργασίες από τους φοιτητές με πραγματικά δεδομένα. Η ρύθμιση του χώρου και ο σχεδιασμός μπορεί να είναι μια αιτιολογημένη και ορθολογική διαδικασία και επομένως, οι διδάσκοντες δεν πρέπει υπό το πρίσμα των νέων χωρικών φαινομένων και προκλήσεων, να απορρίπτουν τις παλαιότερες και αποδεδειγμένα επιτυχείς προσεγγίσεις τους αλλά πρέπει να στοχεύουν στον εκσυγχρονισμό και την περαιτέρω ανάπτυξη τους.
- *Στο επίπεδο των προγραμμάτων σπουδών*: Η αναδόμηση και η ανανέωση των προγραμμάτων πρέπει να συμπεριλάβει τα εξής: α) τις νέες τεχνολογίες και τον ηλεκτρονικό σχεδιασμό (CAD, GIS), β) την διερεύνηση των χωρικών επιπτώσεων από την παγκοσμιοποίηση και την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, τις αναδυόμενες νέες μορφές δικτυακής διακυβέρνησης συμπεριλαμβανομένης και της διεθνικής δικτυακής διακυβέρνησης γ) τις νέες σχολές σκέψης και τις νέες προσεγγίσεις στον προγραμματισμό και σχεδιασμό του χώρου στις μεγάλες κλίμακες.

Αναφορικά με τις πολιτικές σύγκλισης της Ε.Ε. για τις πανεπιστημιακές σπουδές και σύμφωνα με τη Διακήρυξη της Μπολόνια, διαφαίνεται μια ισχυρή πιθανότητα οι σπουδές στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη (Hull, 2002) – αλλά και όλες οι πενταετείς σήμερα σπουδές στις χώρες μέλη της Ε.Ε.– να ακολουθήσουν με παραλλαγές το βρετανικό πρότυπο σπουδών: δηλ. 3+1 έτη ή 3+2 έτη αντιστοίχως για βασικές σπουδές (πτυχίο) και μεταπτυχιακή εξειδίκευση (μεταπτυχιακό δίπλωμα).

Στην περίπτωση των σπουδών στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη, αυτή η προοπτική κρίνεται θετική από μια μερίδα ακαδημαϊκών δασκάλων, πανεπιστημιακών ιδρυμάτων αλλά και τεχνικών επιμελητηρίων⁶. Ο καθ. Carl-Heinz (2002) έχει διατυπώσει θετική κριτική διότι η προοπτική αυτή παρέχει τη δυνατότητα απόκτησης εξειδίκευσης σε χρονικό ορίζοντα 5 ετών. Σύμφωνα με τον Carl-Heinz (2002), σε πρώτη φάση τα σημερινά 5-ετή προγράμματα σπουδών στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη πρέπει σταδιακά να γίνουν πολύ ευέλικτα κατά τα τελευταία ένα ή δύο έτη σπουδών επιτρέποντας στους σπουδαστές να έχουν μόνον μαθήματα επιλογής που σχετίζονται με την ειδίκευση που επιθυμούν. Με τον τρόπο αυτό, όταν προχωρήσει η σύγκλιση στα πλαίσια της Ε.Ε., οι σχολές και τα τμήματα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης που έχουν σήμερα πενταετείς σπουδές θα είναι έτοιμα στη δεύτερη φάση να θεσμοθετήσουν το βασικό πτυχίο στα 4 ή 3 έτη και το μεταπτυχιακό δίπλωμα εξειδίκευσης στα τελευταία 1 ή 2 έτη.

Ωστόσο, υπάρχουν ακαδημαϊκοί που διατυπώνουν επιφυλάξεις για την παραπάνω προοπτική. Για παράδειγμα ο Faludi (2002) θεωρεί ότι η καθιέρωση του βρετανικού προτύπου σε όλη την Ε.Ε. ίσως επιτρέψει σε κάποιους που εκπονούν *στρατηγικές πολιτικές* για ολόκληρη την τριτοβάθμια εκπαίδευση στα πλαίσια της Ε.Ε. και κατά συνέπεια, εξετάζουν τα φαινόμενα σε μεγάλες κλίμακες και συναρπάζονται από τις οικονομίες κλίμακας, να προτείνουν τη συγχώνευση τμημάτων που έχουν συνάφεια επιστημονικού αντικειμένου σε μεγαλύτερες μονάδες που προσφέρουν στους φοιτητές ευρύτερες ακαδημαϊκές δυνατότητες κατά τη διάρκεια των πρώτων 2 ετών των σπουδών τους. Έτσι, τα ανεξάρτητα σήμερα τμήματα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης μπορεί να έχουν κοινά τα πρώτα 1 ή 2 έτη σπουδών με άλλα τμήματα όπως τμήματα Αρχιτεκτονικής, Γεωγραφίας, Περιβάλλοντος κ.ά., και να συγχωνευθούν σε μια σχολή. Από αυτήν τη σκοπιά, υπάρχει μια νέα πρόκληση τόσο για τους επαγγελματίες όσο και για τους πανεπιστημιακούς δασκάλους στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη: καλούνται να προσδιορίσουν με σαφήνεια και λεπτομέρεια το πεδίο της Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης και να το υπερασπίσουν *ως συγκεκριμένο επαγγελματικό τομέα και ως διακριτή ακαδημαϊκή κατεύθυνση*.

⁶ Η πρακτική του ΕΜΠ την οποία ακολουθούν και οι άλλες πολυτεχνικές σχολές της χώρας είναι ότι το 5-ετές πτυχίο που απονέμουν θεωρείται ως έχουν ήδη ενσωματωμένο το δίπλωμα master. Έχει υποστηριχθεί επανειλημμένα από το ΕΜΠ ότι σε περίπτωση που γενικευθεί το σύστημα της Μπολόνια το ΕΜΠ θα επιδιώξει και την πλήρη θεσμοποίηση αυτής της πρακτικής απονέμοντας στον πενταετή κύκλο μεταπτυχιακό δίπλωμα.

Επιαναπροσανατολισμός των προγραμμάτων σπουδών στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη στα ελληνικά πανεπιστήμια

Υπό το πρίσμα των ανωτέρω εκτιμήσεων και προτάσεων για το ρόλο του Πολεοδόμου-Χωροτάκτη και την εκπαίδευσή του στα πλαίσια της Ε.Ε., αλλά και σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνάς μας στα ελληνικά πανεπιστήμια, όπως αυτή έχει ήδη περιγραφεί, θεωρούμε ότι τα προγράμματα σπουδών στην Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη στην Ελλάδα πρέπει να λάβουν υπόψη τα νέα δεδομένα, να αναδομηθούν και να εκσυγχρονισθούν επικεντρώνοντας τις προσπάθειές στα εξής:

- ♦ *Ολοκληρωμένες σπουδές με 5-ετές πρόγραμμα σπουδών* ανεξάρτητο από τις σπουδές στην αρχιτεκτονική. Στο τελευταίο έτος το πρόγραμμα σπουδών πρέπει να είναι ευέλικτο και να προσφέρει μόνον μαθήματα επιλογής. Με τον τρόπο αυτό, το πρόγραμμα σπουδών θα παρέχει εξειδικευμένες γνώσεις σε ένα πεδίο (π.χ. Πολεοδομία, ή Χωροταξία, ή Αστική Ανάπτυξη, ή Περιφερειακή Ανάπτυξη) και θα οδηγήσει σε μια εξειδίκευση η οποία σε πρώτη φάση μπορεί να είναι άτυπη και στη συνέχεια θεσμοθετημένη ως Μεταπτυχιακό Δίπλωμα.
- ♦ *Αναδόμηση των προγραμμάτων σπουδών και αναθεώρηση του ποσοστού συμμετοχής των διαφόρων θεματικών εννοιών* ώστε το πρόγραμμα να εστιάζει στα νέα ζητήματα αιχμής: α) χωρικές επιπτώσεις της οικονομικής παγκοσμιοποίησης και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, β) χρήση των νέων τεχνολογιών στην ανάλυση και το σχεδιασμό του χώρου (ηλεκτρονική αναπαράσταση του χώρου στη διαδικασία ανάλυσης και ηλεκτρονικός σχεδιασμός), γ) ενίσχυση της σχέσης μεταξύ των μαθημάτων προγραμματισμού του χώρου (spatial planning) και των μαθημάτων φυσικού σχεδιασμού του χώρου (urban planning, urban design) και δ) ενθάρρυνση και ενσωμάτωση στη διδασκαλία των νέων διεθνών σχολών σκέψης και των νέων θεωρητικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων στον προγραμματισμό και το σχεδιασμό του χώρου στις μεγάλες κλίμακες.
- ♦ *Ενίσχυση της σύνδεσης μεταξύ επαγγελματικής πρακτικής και ακαδημαϊκής εκπαίδευσης* μέσω ικανού αριθμού μαθημάτων που εστιάζουν στην εμπειρική εκμάθηση (μελέτες περιπτώσεων, έρευνα πεδίου, φοιτητικές εργασίες με πραγματικά δεδομένα)
- ♦ *Ενίσχυση των γνώσεων των διδασκόντων και των φοιτητών σε ζητήματα δι-εθνικού, διασυνοριακού, δια-πολιτισμικού προγραμματισμού και σχεδιασμού του χώρου* μέσω συμμετοχής των φοιτητών σε προγράμματα ανταλλαγών φοιτητών (π.χ. SOCRATES/ERASMUS) και μέσω σύνδεσης των διδασκόντων με διεθνείς φορείς για την Πολεοδομία, Χωροταξία και Ανάπτυξη (Bazin, 2002) όπως για παράδειγμα οι φορείς AESOP (Association of European Schools of Planning), ACSP (Association of Collegiate Schools of Planning), ISOCARP (International Society of City and Regional Planning).

- ♦ Διεύρυνση της βάσης της ηλικιακής πυραμίδας των διδασκόντων ώστε να υπάρχει ευρύτερη ενσωμάτωση στη διδασκαλία των νέων διεθνών σχολών σκέψης και των νέων θεωρητικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων στον προγραμματισμό και το σχεδιασμό του χώρου στις μεγάλες κλίμακες.

Βιβλιογραφία

- Alexander E. A. (2001), "What do planners need to know?" *Journal of Planning Education and Research*, 20: 376-380.
- Auge M. (1992), *Non-Lieux. Introduction à une Anthropologie de la Surmodernité*, Paris: Seuil.
- Bailey N. και Walker H. (2001), "Managing the Transition to Work: The Role of the Planning Network in British town planning Education", *Planning Practice and Research* 1(16): 71-78.
- Basin M. (2002), "The SOCRATES Thematic Network Project; Improving Planning Education in Europe", a paper presented at the European Conference *Re-thinking Town Planning Education*, Istanbul, 8-10 May 2002.
- Brotchie J., Barry M., Blakel, E., Hall P. και Newton P. (επ.) (1995), *Cities in Competition: Productive and Sustainable Cities for the 21st Century*, Melbourne: Longman Australia.
- Carl-Heinz D. (2002), Spatial Education Adapting to a Changing World, a paper presented at the AESOP (Association of European Schools of Planning) workshop on Planning Education in Europe, Vienna, 15th March 2002.
- Castells M. (1991), *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process*, Oxford and Cambridge MA: Blackwell.
- Castells M. (1993), "European Cities, the Informational Society and the global Economy", *Journal of Economic and Social Geography*, lxxxiv, 4.
- Castells M. (1998), *The Rise of the Network Society*, 3 vol., Malden MA: Blackwell.
- CEC (1992), "Urbanisation and the function of cities in the European Community", *Regional Development Studies* (4), Brussels: Commission of the European Communities.
- Clark D. (1996), "The Future Urban World", in *World/Global City*, London and New York: Routledge.
- Cox K. (1993), "The local and the global in the new urban politics: a critical review", *Environment and Planning D: Society and Space*, 11: 433-448.
- Cox K. (1995), "Globalisation, competition and the politics of local economic development", *Urban Studies*, 32: 213-224.

- Dalton, L.C. (2001), "Weaving the fabric of planning as education", *Journal of Planning Education and Research*, 20: 423-436.
- Falludi A. (2002), Carry On Professor, a paper presented at the AESOP (Association of European Schools of Planning) workshop on *Planning Education in Europe*, Vienna, 15th March 2002.
- Featherstone M. (1991), *Consumer Culture and Postmodernism*, London: Sage.
- Gospodini A. (2002), European cities in competition and the new "uses" of Urban Design, *Journal of Urban design*, vol. 7(1): pp. 59-73.
- Gospodini A. (2003), "European Cities and Place Identity", *Discussion Paper Series*, vol.8, n. 2, Volos: University of Thessaly Publications.
- Gospodini A. (προσεχώς), "Urban Space Morphology and Place Identity in European Cities; Built Heritage and Innovative Design", *Journal of Urban Design*.
- Γοσποδίνη Α. (2000), "Ο Ανταγωνισμός των Ευρωπαϊκών πόλεων και οι νέες "χρήσεις" του αστικού σχεδιασμού", στο Ψυχάρης Ι., Γοσποδίνη Α. και Χριστοπούλου Ο. (επ.), *Δεκα - επτά Κείμενα για το Σχεδιασμό, τις πόλεις και την Ανάπτυξη*, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας: 195-219.
- Graham B. (1998), "The past in Europe's present: diversity, identity and the construction of place", στο B. Graham (επ.) 19-49.
- Graham B. (επ.) (1998), *Modern Europe: Place, Culture, Identity*, London: Arnold.
- Graham H. και Hunter C. (1994), *Sustainable Cities*, London: Regional Studies Association.
- Graham S. και Marvin S. (1996), *Telecommunications and the City: Electronic Spaces, Urban Places*, London: Routledge.
- Gunder M. και Fookes T. (1997), "In Defence of Planning Praxis, Knowledge and the Profession: Planning Education and Institutions for the New Century", *Planning Practice and Research*, 2(12): 133-146.
- Hague C. (2001), "Planning and Planning Education under Conditions of Globalisation", *Planning Theory and Practice*, 3(2): 375-376.
- Hague C. (2002), "Teaching Planning: Planning Education, Power and The RTPPI Education Commission", paper presented at the European Conference *Rethinking Town Planning Education*, Istanbul 8-10 May 2002.
- Hall S. (1995), "New Cultures for old", στο D. Massey και P. Jess (επ.) *A Place in the World? Place, Cultures and Globalization*, Oxford: Open University/Oxford University Press: 176-211.
- Harvey D. (1989a), "From managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism", *Geografiska Annaler*, 71B(1), 3-17.
- Harvey D. (1989b), *The Postmodern Condition*, Oxford: Blackwell.

- Hinsley H. και Malone P. (1996), "London: Planning and Design in Docklands", στο P. Malone (επ.), *City, Capital and Water*, London: Routledge, 37-64.
- Hull A. (2002), Challenges in Planning Education: Models in Harmonization in Europe, a paper presented at the European Conference *Re-thinking Town Planning Education*, Istanbul, 8-10 May 2002.
- Jensen-Butler C. (1997), "Competition between cities, urban performance and the role of urban policy: a theoretical framework", στο C. Jensen-Butler, A. Shachar και van J. Weesep (επ.), *European Cities in Competition*, Aldershot: Ashgate: 3-42.
- Jensen-Butler C., Shachar A. και van Weesep, J. (επ.) (1997), *European Cities in Competition*, Aldershot: Ashgate.
- Kunzmann K. R. (1999), "Planning Education in a Globalized World", *European Planning Studies*, 7(5): 549-555.
- King A. D. (1990), *Urbanism, Colonialism, and the World Economy: Culture and Spatial Foundations of the World Urban System*, The International Library of Sociology, London and New York: Routledge.
- King R. (επ.) (1993), *Mass Migration in Europe: the Legacy and the Future*, London: Belhaven.
- King R. (1995), "Migrations, globalization and place", στο D. Massey και P. Jess (επ.), *A Place in the World? Place, Cultures and Globalisation*. Oxford: Open University/Oxford University Press: 6-44.
- Labrianidis L. και Deffner A. (1999), "The Development of Planning Education and its relation to the Belated Start of Geography Teaching in Greek Universities", *European Planning Studies*, 7(2): 243-253.
- McNeil D. και While, A. (2001), "The New Urban Economies", στο R. Paddison (επ.), *Handbook of Urban Studies*, London: Sage Publications: 296-308.
- Mitchell W. (1995), *City of Bits: Space, Place, and the Infobahn*, Cambridge MA: MIT Press.
- Newman P. και Thornley A. (1996), *Urban Planning in Europe*, London: Routledge.
- Ozawa C. και Seltzer E. (1999), "Mapping a relationship between planning practice, theory and education", *Journal of Planning Education and Research* 18: 257-266.
- Poxon J. (2001), "Shaping the planning profession of the future: the role of planning education", *Environment and Planning B: Planning and Design*, 28: 563-580.
- Rheingold H. (1994), *The Virtual Community*, London: Secker and Warburg.
- Sachar A. (1990), "The global economy and world cities", στο A. Sachar και S. Oberg (επ.), *The World Economy and the Spatial Organization of Power*, Aldershot: Avebury, 149-160.
- Sachar A. (1996), "European World Cities" στο W. Lever και A. Bailly (επ.), *The Spatial Impact of Economic Changes in Europe*, Avebury: Aldershot.
- Salet W. και Faludi A. (2000), *The Revival of Strategic Spatial Planning*.

- Sandercock L. (1998), "The death of Modernist Planning: Radical Praxis for a Postmodern Age", στο M. Douglas και J. Friedmann (επ.), *Cities for Citizens: Planning and the Rise of Civil Society in a Global Age*, Chichester: John Wiley and Son: 163-184.
- Sassen S. (1994), "The New Inequalities in Cities", στο *Cities in a World Economy*, Thousand Oaks, Ca: Pine Forge.
- Sassen S. (2001), "Cities in the Global Economy", στο R. Paddison (επ.), *Handbook of Urban Studies*, London: Sage Publications, 257-282.
- Savitch H.V. (1996), "Cities in a global era: a new paradigm for the next millennium", στο M. E. Cohen (επ.), *Preparing for the Urban Future*, Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 39-65.
- Shaw D.V. (2001), "The Post-Industrial City", στο R. Paddison (επ.), *Handbook of Urban Studies*, London: Sage Publications, 284-296.
- Short J. R. και Kim Y. (1999), *Globalization and the City*, Essex: Longman.
- Thompson R. (2000), "Redefining planning: the Roles of Theory and Practice", *Planning Theory and Practice*, 1(1): 126-133.
- Thompson R. (2002), "Spatial Planning: an opportunity for planning education waiting to happen", a paper presented at the AESOP (Association of European Schools of Planning) workshop on *Planning Education in Europe*, Vienna, 15th March 2002.
- Van der Ryn S. και Cowan S. (1995), *Ecological Design*, Washington D.C.: Island Press.
- Wheeler S. (1998), "Planning Sustainable and Livable Cities", στο R.T. LeGates και F. Stout (επ.) (2000), *The City Reader*, London: Routledge: 434-445.
- Young J. E (1993), *Global Networks - Computers in a Sustainable Society*, Washington DC: Worldwatch Paper 115.